

ВПЛИВ ДРУКОВАНОЇ КНИГИ НА ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ XVI – XVIII СТ.

Духовна культура України нерозривно пов'язана з долею книги – основою письмової культури. Необхідною передумовою успішного вирішення проблем розвитку культури стало дослідження істориків, філософів, археологів, філологів, а літературні і філософські твори істотно доповнили наші уявлення про багатство і різноманітність культурного життя, першовитоки якого губляться у сивій давнині.

Цілісний підхід до проблеми «Книга – Історія – Культура» не можливий без періодизації розвитку української культури. Вплив друкованої книги на поширення української духовної культури XVI – XVIII ст. припадає на литовсько – польську добу в історії нашого народу, початком національно-визвольної боротьби наприкінці XVI – початку XVII ст., козацько-гетьманську добу, яка характеризується новим історичним контекстом, зумовленим закінченням Визвольної війни в середині XVII ст., поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII ст.

Розвиток української культури в цей період виступає як процес послідовний, об'єктивно обумовлений, процес засвоєння та успадкування традицій Київської Русі, зародження в духовному житті нашого народу нових явищ, пов'язаних з впливом ідей гуманізму, розвитком освіти, видавничої справи.

В даній статті ставились завдання дослідити особливості поширення і використання української книжкової продукції в різних регіонах тогочасної України як матеріального носія цінностей духовної культури.

Активний книгообмін українських земель значною мірою обумовлювався наявністю тісних книговидавничих контактів та співробітництва між окремими друкарськими осередками. У статті визначаються книговидавничі контакти та способи співробітництва між окремими видавничими центрами на території українських земель: обмін шрифтами, друкарськими майстрами, використання як зразків для передруків видань інших друкарень та ін. Наводяться факти взаємовідносин на ґрунті видавничої діяльності між Києво-Печерською та Чернігівською, Кременецькою, Львівською братською, Унівською та Почаївською друкарнями.

Київські видання були зразками для Унівської друкарні. Наприклад, 1670 р. в Уневі було передруковано київське видання твору Феодосія Софоновича «Выклад о церкв» (1668) з додатком «Житія князя Володимира» українською книжною мовою, про що свідчить післямова до книги унівського друкаря Симеона Ставницького. Близьким до змісту київського Часослова з Молитвословом 1679 р. було одноіменне унівське видання того ж року. Передрук з київського видання твору Сильвестра Коссова «О сакраментях» 1668 р. було вміщено до твору Львівського єпископа Йосифа Шумлянського «Зерцало до прейзренія і латвійшаго зрозуміня віри святой», що вийшов з Унівської друкарні 2 жовтня 1680 р.

Активний книгообмін Києва з Уневом підтверджує колекція стародруків монастирської бібліотеки Унівського монастиря, в якій зберігалось чимало видань Києво-Печерської Лаври: Євангеліє 1707 р., Акафісти 1677 р., Анфологійон 1619 р., Біблія 1788 р., Службеник 1629 р., Анфологійон 1766 р., Тріодь Пісна 1640, або 1648 р., Євангеліє учительне 1637 р. На Акафістах київського друку зберігся фрагмент автографа Сучавського митрополита Досифея, який деякий час перебував в Уневі і видав тут дві книги. Найціннішим раритетом бібліотеки Унівського монастиря є Євангеліє 1707 р. Цю пам'ятку придбав у 1715 р. унівський ієромонах о.Лаврентій Бачковський у неоправленому вигляді за 25 золотих талерів. Невдовзі книга на невстановлених обставинах знову побувала в Києві, де у Лаврі виготовили для неї срібний оклад. З 1741 р. Євангеліє знову знаходилося в Унівській обителі і зберігалось як на престольне у монастирському храмі. 1835 р. оправа книги була оновлена коштом Львівського уніатського митрополита Михайла Левицького. Як свідчить Я. Ісаєвич, воно чудом збереглося – книга була замурована в стелю хати однієї з парафіянок у часи, коли монастирська церква служила складом.

Важливе місце в процесі розвитку книжкової справи на українських землях належить стосункам Києво-Печерської лаври і Почаївського Свято-Успенського монастиря. Важливість ця пояснюється такими чинниками. По-перше, це були найбільші і найпотужніші видавничі центри України середини - другої половини XVIII ст.; по-друге, згадані осередки розміщувалися на територіях українських земель у складі двох різних держав - Росії і Польщі; по-третє, Києво-Печерська лавра і Почаївський монастир представляли собою на той час два різних конфесійних напрямки яких дотримувалися українці Росії та Польщі - православ'я та унію. Стосунки між Києвом і Почаєвом у сфері видавничої справи розпочалися з самого початку заснування постійної друкарні при Почаївському монастирі. Думка щодо створення власного видавничого центру виникла в середовищі Почаївського уніатського монастиря близько 1730 р. З цією метою було запрошено уродженця м. Заслава ливарника Івана Доликевича, який набув відповідної кваліфікації в Київській лаврській друкарні, і гравера Андрія Голоту. Останній раніше також вдосконалював свою майстерність в Києві, а згодом у Відні та Львові. Саме ці майстри забезпечили початок функціонування видавничого центру в одному з найвизначніших монастирів Західної України. Однак мали місце і зворотні випадки. Так, 20 липня 1742 р. до намісника Печерського монастиря звернувся житель м-ка Мостища «полскої області» Прокофій Дучинський, який вказував, що навчився в Почаївському монастирі «гисарскому мастерству», а тепер «желает жить в Киево-Печерской лавре в типографии в послушании вечно».

З 1734 р. в Почаївській друкарні виходять різні за обсягом книги, в тому числі передруки київських видань. Зокрема 1773 р. було передруковано з київського видання Акафіст Св. Великомучениці Варварі Іоасафа Кроковського.¹ Ще раніше, у 1751 і 1756 рр. Почаївська друкарня перевидавала надрукований 1722 р. в Супраслі «Лексикон, сиречь словесник славенскій», який був переробкою київського примірника «Лексикона славеноросского» Памви Беринди (1647) – як додаток до

¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: - Кн. 2., ч. 2. - №2681.

книги «Богословія нравоучительная», а 1804 р. видала супрасльський «Лексикон» окремим виданням.² У п'ятитомній Біблії виданій Почаївською друкарнею у 1798 р. було запозичено з київського видання титульний аркуш. Різниця полягала лише в тому, що замість лаврської Успенської церкви було зображено почаївську, також Успенську церкву. На думку Я. Ісаєвича, передруки з православних видань були пов'язані як з прагненням продавати свої книги православним, так і з переконанням про канонічність текстів з православних друкарень.³

Це дає можливість зробити висновок, що дані про спільну видавничу діяльність друкарень, передусім православної Київської і уніатської Почаївської, переконливо свідчать, що в ім'я потреб українського громадянства в книгах рідною мовою між українськими видавничими осередками існувала єдність попри політичні кордони і релігійну ворожнечу.

Розвиваючись на власній, внутрішній основі, духовна культура України вбирала в себе досягнення культур багатьох, переважно сусідніх народів. Плідний процес взаємодії, взаємовпливів, безпосередніх контактів і зв'язків у галузі духовної культури найвиразніше відбився на процесі становлення і розвитку філософської думки. В історії української культури першої половини XVII ст. Кирило-Транквіліон Ставровецький відомий передусім як книговидавець, письменник і поет. Ми знаємо Кирила як автора оригінальних творів, зокрема «Зерцала богословії» (Почаїв, 1618 р.), «Учительного євангелія» (Рохманів, 1619 р.) і збірника духовно – повчальних поезій «Перло многоцінное» (Чернігів, 1646 р.).

«Зерцало богословії» Ставровецького слід вважати першим оригінальним друкованим філософським твором на Україні. Центральною проблемою філософського вчення Ставровецького є проблема співвідношення бога і світу, звернення до апокрифічної літератури первісних християн. До апокрифічної літератури зараховують усю ту християнську літературу, яка не була визнана офіційним християнством і залишились поза канонами церкви. Незважаючи на те, що апокрифи не використовувались у літературній і проповідницькій діяльності, апокрифічна тематика все таки пробивала собі дорогу в давню українську літературу, в тому числі в полемічну. Зародившись на ґрунті пантеїстичних уявлень давньоруської доби, ця традиція завдяки творчому засвоєнню греко-візантійського неоплатонізму в наступні століття досягла свого розвитку у філософській системі Г.С. Сковороди (XVIII ст.).

Видання шкільних книг і підручників (букварів, азбук, граматик, часословців), велике поширення яких спостерігається з другої половини XVII ст., були у широкому вжитку в навчальному процесі – Києво-Могилянської колегії-академії, Острозької академії, Львівської братської школи, їх часто друкували на замовлення приватних осіб. Автори літературно-історичних творів переконливо доводили, що український народ має давню історію, велику і самобутню культуру.

Типовими для більшості друкарень формами розповсюдження книжкової продукції були: торгівля книгами; видача «прикладок» працівникам друкарні – форма розрахунку з ними у вигляді певної кількості ново надрукованих книг, відправлення

² Сычевская А. Памва Берында и его Вирши на Рождество Христово. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 23. – Вып. I. – Отд. III. – С. 56.

³ Ісаєвич Я. Українське книговидавання: витоки, розвиток, проблеми. – С. 280.

книг у подарунок та ін. Деякі, особливо потужні видавничі осередки, користувалися й іншими способами поширення видань. Так, для Києво-Печерської лаври характерним було забезпечення богослужбовою літературою церков у монастирських вотчинах та приписних до Лаври монастирях, виконання замовлень на друкарську продукцію, надання добродійних книжкових пожертв бідним церквам і обителям. Поширенню на українських землях, передусім на Лівобережжі та Слобожанщині, книг печерського друку сприяла монополія друку і продажу книг Києво-Печерської лаври.

На основі аналізу історико-статистичних описів Чернігівської, Харківської і Полтавської єпархій, які дають найповніші дані щодо осілості книжкової продукції XVII – XVIII ст. в цьому регіоні українських земель, вкладниками найчастіше виступали козаки і козацька старшина, міщани, чорне й біле духовенство, ктитори храму – представники української і російської знаті, які іноді надсилали книги в свої маєтки. Жертводавцями часто виступали й цілі громади – населення цілого села чи церковного приходу, тобто книги куплялися “за гроши братерські”, “за общіє деньги с парафіян и других богомольцев спрошенные”. Так, на давніх Акафістах київського друку (без року видання) з соборного Успенського храму м. Полтави зберігся напис: “сіи боголюбезніи и честніи повседневніи акафисты куплены суть въ богоспасаемомъ градѣ Києвъ за 2 руб. В типографіи тояжде Чудотворной Лавры. Року 1714 ген. 9, за гроши братерскіи до храму Успенія Пресвятой Дѣвы церкви рынокой Соборной Полтавской. За ктиторства пана Семена Баляснаго... за священства при той церкви велебнаго Іоанна Величковскаго”. (Полт., с. 132).

Траплялися випадки, коли настоятелі храмів купляли книги за власні кошти. Так, на Євангелії київського друку 1722 р., яке було придбане 1730 р. о. Алексієм, протопопом Гадяцьким і Опошанським, в с. Лазьки Полтавської єпархії, зроблена приписка: “А на сіє євангеліє о. Василій священникъ Лазьковскій давалъ свои деньги о. протопопови въ Києви”.⁴ Однак залишається доволі високий відсоток записів, коли соціальна належність вкладника залишалася невідомою.

Як вже згадувалося, чимало стародруків потрапило на територію Лівобережної України завдяки вкладам козацької старшини та членів їх сімей. Найбільше їх власницьких записів залишилося в книгозбірнях Чернігівської єпархії, де за чисельністю вони переважають записи від представників інших станів. У наведених авторами історико-статистичних описів єпархій примітках на сторінках книг зустрічаються прізвища суддів Генерального військового суду В. Кочубея та М.Забіли, дружини чернігівського полковника Я. Лизогуба, полкового чернігівського осавули С.Бутовича, військового значкового товариша П.Підвисоцького, військового товариша Г.Горячки, писаря Генерального військового суду Т.Андрієвича, седнівського сотника С.Бутенка, полковника С.Головацького, бунчукового товариша В.Бороздни, сотника Стародубського полку П.Силевича, харківського полковника Г.Квітки, сотника М.Крушинського, отаманів Війська Запорозького І.Перепелиці та В.Нетреби, решетилівського сотника С.Бузаковського, лубенського сотника І.Шкарупи, бунчукового товариша Я.Троцького.

⁴Грановский А. – С. 259.

На підставі аналізу різних джерел, передусім історико-статистичних описів єпархій, зроблено висновок про поширення книг Печерської друкарні на території Лівобережної України: у двох лівобережних єпархіях – Чернігівській та Полтавській – книги печерського друку за кількісними показниками впевнено ділили перше місце з московськими виданнями, лишаючи далеко позаду книжне представництво Львова, Чернігова та інших видавничих центрів України та Росії. Набагато меншу, але все ж суттєву частку займали лаврські видання в «книжному фонді» Слобідської України.

Українська друкована книга другої половини XVI–XVIII століть зіграла велику роль як чинник націєтворення, етнозбереження та національної консолідації. Зокрема, історико-патріотичні твори Києво-Печерської друкарні вільного друку (XVII ст.) в умовах національно-визвольних змагань українського народу носили яскравий національний характер, закликали до єднання всіх українських земель і служили складовою ідеологічної опори Української козацької держави.

1. Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків.: - Кн.1. - №591. 2. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – С.358. 3. Кагамлик С. Видавнича справа в Києво-Печерській лаврі у XVIII ст.: умови, характер, особливості. – С.178. 4. Про перехід в унію Почаївського монастиря з 1712р. див. лист нунція Одескалкус до Св.Конгрегації Пропанди Віри від 29 червня 1712р. - Monumenta Ucrainia Historica.- Volume V (1702-1728).- Romae, 1968.- Р. 215-216. Лист монахів Почаївського монастиря до Риму в тій же справі див. там само.-Р. 217-219. 5. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.3, арк. 496-497. 6. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: - Кн.2., ч.2.- №2681. 7. Сычевская А. Памва Берында и его Вирши на Рождество Христово.// Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн.23. – Вып.І. – Отд.ІІІ. – С. 56. 8. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – С. 280. 9.ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.3, арк. 496-497.